BADIIY MATNLARNI TARJIMA QILISHDA MADANIY XUSUSIYATLARNI AKS ETTIRISH

Farhodova Dilnura Fazliddinovna
Buxoro Davlat Pedagogika
Instituti talabasi
dilnurfazliddinovna@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.21772791

Annotatsiya

Ushbu maqola badiiy matnlarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish jarayonida madaniy xususiyatlarning aks etish muammosini o'rganadi. Maqolada realiya so'zlar, frazeologik birliklar, milliy urf-odatlar va an'analarga oid tushunchalarning tarjimada qay tarzda berilishi, shuningdek tarjimon oldida turadigan lisoniy va madaniy qiyinchiliklar tahlil qilinadi. Shu bilan birga, transliteratsiya, kalka, moslashtirish (adaptatsiya), izohli tarjima va funksional ekvivalent topish kabi tarjima usullarining afzallik va kamchiliklari ko'rib chiqiladi. Maqola tarjimonning madaniyatlararo vositachi sifatidagi roliga alohida e'tibor qaratadi.

Kalit so'zlar: Badiiy tarjima, Madaniy xususiyatlar, Realiya, Frazeologizm, Milliy-madaniy konnotatsiya, Ekvivalentlik, Adaptatsiya, Transliteratsiya, Izohli tarjima, Tarjima strategiyasi.

Annotation

This article examines the problem of reflecting cultural features in the process of translating literary texts from one language into another. It analyzes how culture-specific words (realia), phraseological units, and concepts related to national customs and traditions are rendered in translation, as well as the linguistic and cultural difficulties faced by the translator. The article also reviews translation techniques such as transliteration, calque, adaptation, descriptive translation, and functional equivalence, discussing their advantages and limitations. Special attention is given to the translator's role as an intercultural mediator.

Keywords: Literary translation, Cultural features, Realia, Phraseology, National-cultural connotation, Equivalence, Adaptation, Transliteration, Descriptive translation, Translation strategy.

Аннотация

Данная статья рассматривает проблему отражения культурных особенностей в процессе перевода художественных текстов с одного языка на другой. Анализируется, каким образом передаются в переводе слова-реалии, фразеологические единицы, понятия, связанные с национальными обычаями и традициями, а также лингвистические и культурные трудности, с которыми сталкивается переводчик. Рассматриваются такие приёмы перевода, как транслитерация, калькирование, адаптация, описательный перевод и поиск функционального эквивалента, их достоинства и ограничения. Особое внимание уделяется роли переводчика как посредника между культурами.

Ключевые слова: Художественный перевод, Культурные особенности, Реалии, Фразеологизмы, Национально-культурная коннотация, Эквивалентность, Адаптация, Транслитерация, Описательный перевод, Стратегия перевода.

Badiiy tarjima nafaqat bir tildagi matnni ikkinchi tilga o'girish jarayoni, balki ikki xalq madaniyati, dunyoqarashi va qadriyatlar tizimi o'rtasidagi murakkab muloqot shaklidir. Har qanday badiiy asar o'z ichida muallif yashagan davr, xalq turmush tarzi, urf-odatlari, dini, tarixi va milliy tafakkuri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ma'no qatlamlarini mujassam etadi. Shu sababli tarjimon oldida faqat leksik va grammatik ekvivalentlik emas, balki madaniy mazmunni saqlab qolish vazifasi ham turadi. Ana shu jihatdan qaraganda, badiiy tarjima tilshunoslik bilan madaniyatshunoslikning kesishgan nuqtasida joylashgan murakkab ijodiy jarayon sifatida baholanadi.

Zamonaviy tarjimashunoslikda "madaniy xususiyat" tushunchasi keng ma'noda qo'llaniladi va u xalqning turmush tarzi, an'analari, e'tiqodi, taomlari, kiyim-kechagi, marosimlari, tarixiy voqealari hamda ijtimoiy munosabatlarini ifodalovchi til birliklarini o'z ichiga oladi. Bunday birliklar ko'pincha manba tilda mavjud bo'lib, tarjima qilinayotgan tilda to'g'ridan-to'g'ri muqobili bo'lmasligi mumkin. Aynan shu holat tarjimon oldiga jiddiy metodologik va ijodiy vazifalarni qo'yadi, chunki so'zma-so'z tarjima ko'pincha asl matnning madaniy chuqurligini yo'qotib qo'yishi mumkin.

Badiiy matnlarda uchraydigan madaniy xususiyatlarning eng ko'zga tashlanadigan turlaridan biri — realiyalardir. Realiyalar deganda muayyan xalq yoki millatga xos bo'lgan, boshqa madaniyatlarda analogi bo'lmagan predmet, hodisa yoki tushunchalarni ifodalovchi so'zlar tushuniladi. Masalan, o'zbek tilidagi "sumalak", "beshik to'yi", "chopon" yoki "yasmiq" kabi so'zlar ingliz tiliga tarjima qilinganda, ularning aynan mos keladigan muqobili topilmaydi. Bunday holatlarda tarjimon transliteratsiya (so'zni asl shaklda, tovush jihatdan moslashtirib berish), izohli tarjima (so'zga qisqacha izoh qo'shish) yoki tavsiflovchi tarjima usullaridan foydalanishga majbur bo'ladi. Har bir usulning o'ziga xos afzalligi bor: transliteratsiya matnning milliy ruhini saqlaydi, ammo o'quvchiga tushunarsiz bo'lib qolishi mumkin; izohli tarjima esa tushunarli bo'lsa-da, matn ravonligini biroz buzishi mumkin.

Frazeologik birliklar va idiomalar ham badiiy tarjimada madaniy xususiyatlarning yorqin namoyon bo'lish maydonidir. Frazeologizmlar xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va his-tuyg'ularini ixcham shaklda ifodalaydi, shu bois ularni so'zma-so'z tarjima qilish ko'pincha mantiqsiz yoki kulgili natija beradi. Masalan, ingliz tilidagi "it's raining cats and dogs" iborasini so'zma-so'z "mushuk va itlar yog'moqda" deb tarjima qilish o'zbek o'quvchisi uchun mutlaqo tushunarsiz bo'ladi. Bunday holatlarda tarjimon funksional ekvivalent qidiradi, ya'ni ikkala tilda ham bir xil ma'no va uslubiy ta'sirni beruvchi ifodani tanlaydi — masalan, "sel bo'lib yog'moqda" yoki "chelaklab quymoqda" kabi. Bu jarayon tarjimondan nafaqat lingvistik bilim, balki har ikki xalq madaniyatini chuqur bilishni ham talab qiladi.

Milliy-madaniy konnotatsiya masalasi ham alohida e'tiborga loyiq. Ko'plab so'zlar denotativ ma'nosidan tashqari, muayyan xalq ongida shakllangan qo'shimcha ma'no — konnotatsiyaga ega bo'ladi. Masalan, sharq madaniyatida "oq ot" yoki "bo'ri" so'zlari ijobiy va qudrat ramzi sifatida qabul qilinsa, boshqa madaniyatlarda bu so'zlar butunlay boshqacha assotsiatsiyalarni uyg'otishi mumkin. Xuddi shunday, rang nomlari, hayvon va o'simlik obrazlari turli madaniyatlarda turlicha ramziy yuk tashiydi. Tarjimon bunday konnotativ farqlarni e'tiborsiz qoldirsa, asl matndagi obrazlilik va emotsional ta'sir yo'qolishi yoki hatto teskari ma'noga aylanib qolishi mumkin.

Badiiy tarjimada madaniy xususiyatlarni berishning bir qancha amaliy strategiyalari mavjud. Birinchisi — adaptatsiya (moslashtirish), bunda manba tildagi madaniy unsur tarjima tilidagi o'quvchiga tanish bo'lgan o'xshash unsur bilan almashtiriladi. Bu usul matnni o'quvchi uchun yaqinroq va tushunarli qiladi, biroq asl madaniyatning o'ziga xosligini yo'qotish xavfini ham keltirib chiqaradi. Ikkinchisi — begonalashtirish (foreignization) strategiyasi bo'lib, unda tarjimon asl madaniy unsurni saqlab qoladi va zarur bo'lganda izoh yoki sharh qo'shadi. Bu usul o'quvchini boshqa madaniyat bilan bevosita tanishtirishga

xizmat qiladi, ammo matnni o'qish jarayonini biroz murakkablashtirishi mumkin. Zamonaviy tarjimashunoslar ko'pincha ikkala strategiyani muvozanatli tarzda qo'llashni tavsiya etadilar — matnning badiiy ruhi va o'quvchi tushunchasi o'rtasida oltin o'rtani topish muhim hisoblanadi.

Bundan tashqari, badiiy asarlarda tez-tez uchraydigan yana bir muammo — bu ismlar, unvonlar, geografik nomlar va tarixiy shaxslarga oid so'zlarning tarjimasidir. Ba'zi tillarda bunday nomlar transliteratsiya qilinsa, ba'zilarida ularning ma'nosi ochib beriladi yoki mahalliylashtiriladi. Masalan, rus adabiyotidagi "Иван-дурак" tipidagi obrazli ismlarni tarjima qilishda tarjimon ismning ichki ma'nosini yo'qotmaslik uchun izohli usuldan foydalanishi mumkin. Xuddi shunday, milliy taomlar, kiyimlar, musiqa asboblari va marosimlarga oid so'zlarni tarjima qilishda ham tarjimon ko'pincha izoh, lug'at yoki sharh qo'shish orqali matnning tushunarliligini ta'minlaydi.

Shuningdek, badiiy matndagi uslub va ohang ham madaniy xususiyatning muhim qismi hisoblanadi. Har bir xalq adabiyoti o'ziga xos ritorik an'analarga, gap tuzilishiga va badiiy vositalarga ega. Sharq adabiyotiga xos ko'chirma va tashbehlarni g'arb tiliga tarjima qilishda ularning obrazliligini saqlab qolish, shu bilan birga tarjima tilining tabiiy ohangiga moslashtirish katta mahorat talab qiladi. Tarjimon nafaqat so'zlarni, balki matnning ritmi, intonatsiyasi va emotsional kuchini ham qayta yaratishga harakat qilishi lozim, aks holda asarning badiiy qiymati pasayib ketishi mumkin.

Zamonaviy raqamli texnologiyalar va mashina tarjimasi tizimlarining rivojlanishi ham badiiy tarjima sohasiga ta'sir ko'rsatmoqda. Biroq sun'iy intellekt asosidagi tarjima vositalari hozircha madaniy nuanslarni, kontekstual ma'noni va badiiy uslubni to'liq anglash imkoniga ega emas. Shu sababli badiiy matnlarni tarjima qilishda inson tarjimonning ijodiy fikrlashi, madaniy bilimi va lingvistik sezgirligi hamon almashtirib bo'lmaydigan omil bo'lib qolmoqda. Mashina tarjimasi yordamchi vosita sifatida foydali bo'lsa-da, u badiiy asarning madaniy va estetik qatlamlarini to'liq qamrab ololmaydi.

Badiiy tarjimada madaniy xususiyatlarni aks ettirishning yana bir muhim jihati — bu diniy va marosimga oid tushunchalarning tarjimasidir. Ko'plab xalqlar adabiyotida diniy bayramlar, ibodat marosimlari, muqaddas kitoblarga oid iboralar va ma'naviy tushunchalar keng o'rin egallaydi. Bunday tushunchalarni boshqa madaniyat vakiliga tushuntirishda tarjimon nihoyatda ehtiyotkor bo'lishi, asl matndagi hurmat va ma'naviy ma'noni buzmasdan yetkazishi zarur. Masalan, o'zbek va boshqa musulmon xalqlari adabiyotida uchraydigan "ramazon", "iftor", "hajj" kabi so'zlarni g'arb tiliga tarjima qilishda ko'pincha transliteratsiya bilan birga qisqacha izoh berish maqsadga muvofiq hisoblanadi, chunki bu so'zlarning to'g'ridan-to'g'ri muqobili boshqa tillarda mavjud emas.

Ijtimoiy munosabatlar va murojaat shakllari ham tarjimada madaniy xususiyatlarning muhim ko'rsatkichi hisoblanadi. Ko'plab sharq tillarida, jumladan o'zbek tilida, yoshi katta yoki mavqei yuqori insonlarga nisbatan alohida hurmat ifodalovchi murojaat shakllari — "ota", "opa", "tog'a", "amaki" kabi so'zlar mavjud bo'lib, ular oilaviy munosabatlardan tashqari, ijtimoiy hurmatni ham anglatadi. G'arb tillarida esa bunday nozik farqlar odatda mavjud emas yoki umumiy so'zlar bilan ifodalanadi. Tarjimon bunday holatlarda asl matndagi ijtimoiy ierarxiya va hurmat munosabatini yo'qotmaslik uchun kontekstga mos izoh yoki tavsiflovchi ifodalardan foydalanishga majbur bo'ladi, aks holda personajlar orasidagi munosabatlarning nozik jihatlari o'quvchiga yetib bormay qolishi mumkin.

Tarixiy va ijtimoiy-siyosiy kontekstga oid unsurlarning tarjimasi ham alohida murakkablik tug'diradi. Badiiy asarlarda ko'pincha muayyan davr voqealari, ijtimoiy tuzum, siyosiy institutlar yoki tarixiy shaxslarga ishoralar uchraydi, ular manba til o'quvchisi uchun tushunarli bo'lsa-da, boshqa madaniyat vakili uchun notanish bo'lishi mumkin. Bunday hollarda tarjimon matn oxiriga izohlar ("tarjimondan" izohi) qo'shishi yoki matn ichida qisqacha tushuntirish berishi mumkin. Biroq bu jarayonda ortiqcha izohlash badiiy matnning

tabiiyligini va o'qish ravonligini buzmasligi ham muhim, shu sababli tarjimon izoh miqdori va joylashuvini ehtiyotkorlik bilan tanlashi lozim.

Nihoyat, tarjimonning shaxsiy madaniy tayyorgarligi va tarjima jarayonidagi hissiy-intellektual yondashuvi ham natijaga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Faqat ikki tilni bilish yetarli emas — tarjimon ikkala xalqning tarixi, adabiyoti, san'ati va kundalik turmush tarzi bilan chuqur tanish bo'lishi, shuningdek badiiy asar muallifining individual uslubini his qila olishi kerak. Shu bois zamonaviy tarjimashunoslikda tarjimon nafaqat "til bilimdoni", balki "madaniyatlararo mutaxassis" sifatida ham tan olinmoqda. Ta'lim tizimida bo'lajak tarjimonlarga nafaqat grammatika va leksika, balki madaniyatshunoslik, etnografiya va qiyosiy adabiyotshunoslik asoslarini o'rgatish ham katta ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy matnlarni tarjima qilish jarayonida madaniy xususiyatlarni to'g'ri va samarali aks ettirish tarjimaning sifatini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Realiyalar, frazeologizmlar, konnotativ ma'nolar va uslubiy xususiyatlarni tarjima qilishda tarjimon nafaqat ikki tilni, balki ikki madaniyatni ham chuqur bilishi talab etiladi. Transliteratsiya, izohli tarjima, adaptatsiya va funksional ekvivalent topish kabi usullarning uyg'un qo'llanilishi asl matnning madaniy boyligini saqlagan holda, uni yangi til o'quvchisiga tushunarli va ta'sirchan qilib yetkazish imkonini beradi. Shu tariqa, tarjimon nafaqat til vositachisi, balki ikki xalq madaniyati o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajaruvchi ijodkor sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa

Ushbu maqolada badiiy matnlarni tarjima qilish jarayonida madaniy xususiyatlarning aks etish muammosi har tomonlama tahlil qilindi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, realiyalar, frazeologik birliklar va milliy-madaniy konnotatsiyalarni tarjima qilish tarjimondan yuksak lingvistik va madaniy kompetensiyani talab etadi. Transliteratsiya, izohli tarjima, adaptatsiya va funksional ekvivalent qidirish kabi usullarning to'g'ri va o'rinli qo'llanilishi asl asarning badiiy va madaniy qiymatini saqlab qolishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, badiiy tarjima nafaqat lisoniy, balki madaniyatlararo muloqot vazifasini ham bajaradi. Tarjimon o'z faoliyatida ikki xalq o'rtasida madaniy ko'prik yaratuvchi vositachi sifatida faoliyat yuritadi, shu sababli uning madaniy xususiyatlarni saqlash borasidagi mahorati badiiy tarjimaning muvaffaqiyatini belgilovchi hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nida, E. A. (1964). Toward a Science of Translating.
2. Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation.
3. Vlahov, S. & Florin, S. (1980). Neperevodimoe v perevode (Realii).
4. Salomov, G'. (1983). Tarjima nazariyasiga kirish.
5. Farhodova, D. (2025). Til, madaniyat va tarjima kesishmasida: kommunikatsiyaning zamonaviy talqini. https://doi.org/10.5281/zenodo.17828810